

УДК 008

Ольга Шитова

ІДЕНТИЧНІСТЬ ЧУЖОГО І «ЧУЖІ» ІДЕНТИЧНОСТІ В ЄВРОПІ

Стаття присвячена проблематиці національної ідентичності в європейському контексті. Основну увагу приділено виділенню основних «чужорідних» Європі ідентичностей, їхніх причин і наслідків, а також наведено можливих шляхів для запобігання та вирішення міжнаціональних та міжетнічних конфліктів.

Ключові слова: національна ідентичність, Європа, національні меншини, упередження, європоцентричність, цінності, релігія, етнофобія, стереотипи.

Шитова О.

ИДЕНТИЧНОСТЬ ЧУЖОГО И «ЧУЖИЕ» ИДЕНТИЧНОСТИ В ЕВРОПЕ

Статья посвящена проблематике национальной идентичности в европейском контексте. Основное внимание уделяется выделению основных «чужеродных» Европе идентичностей, их причин и последствий, а также наведение возможных путей для предотвращения и разрешения межнациональных и межэтнических конфликтов.

Ключевые слова: национальная идентичность, Европа, национальные меньшинства, предрассудки, европоцентричность, ценности, религия, этнофобия, стереотипы.

Shytova O.

THE IDENTITY OF ALIEN AND “ALIEN” IDENTITIES IN EUROPE

This article is dedicated to the issue of national identity in the European context. The aim is to highlight the main identities, which are “foreign” to Europe, their causes and consequences, as well as to present possible ways of preventing and resolving international and interethnic conflicts.

Key words: national identity, Europe, minorities, prejudice, eurocentrism, values, religion, ethnophobia, stereotypes.

Приблизно півтора століття тому, коли соціологія виділилась як окрема наука, розпочалось активне дослідження соціуму та всіх його складових. У цей час зароджується проблематика ідентичності, починаючи з ідентичності особистості й аж до національної та з нею спорідненої етнічної ідентичності, концепт якої зайняв основне положення протягом 90-х років минулого століття [4, с. 74], та не втрачає своєї актуальності в наш час.

Концепт національної ідентичності містить у собі розгалужену систему цінностей, які утворювались впродовж віків під впливом різних економічних, політичних, культурних, географічних, історичних та інших чинників. Національна ідентичність опирається на психологічно-соціальну основу. Як висловився Михайло Степико, український соціолог та дослідник української ідентичності: «Ідентичність нації – її цивілізаційний бренд, соціокультурна ніша країни, визначальна засада зовнішньої та внутрішньої політики держави». У культурному просторі завжди, за його словами, залишається місце для іншого» [2, с. 4–5]. Але виникає питання чи завжди це «інше» респектується в чужорідному середовищі.

У сучасному світі надшвидкого розвитку науки і техніки, прискорення та вдосконалення глобалізаційних процесів та розмаїття культурних явищ, з одного боку, веде до зближення народів завдяки постійним міграційним потокам, але водночас часто призводить до загострення культурних протиріч та непорозумінь. Мультикультуралізм сьогодення набув глобальних масштабів, при тому, що власне глобалізаційні процеси не припиняють своєї експансивної політики. За словами німецького соціолога Ганса Герберта Кеглера (Hans-Herbert Kögler), глобалізація має абівалентний характер, оскільки, з одного боку, протиставляє відносно ізольовані етноси та їхні культури, але з другого – призводить до їхньої взаємної залежності [8, с. 56]. Якщо в стародавні часи і діяло правило «одна країна – один народ», то на сьогодні співжиття декількох народів на одній території є неминучим. Таким чином, з одного боку, виникає простір для культурних інтеракцій та обміну історичним досвідом, але з другого, цей самий культурно-історичний досвід може стати причиною неприйняття однією нацією чи етносом іншої та виникнення етнічних та культурних стереотипів, що може призвести до виникнення суперечностей та радикального вирішення проблематики «неприйняття», як це демонстрували на практиці тоталітарні та націоналістичні режими.

За словами чеського соціолога Мілана Кройцігера (Milan Kreuzzieger), глобалізація спричинює детериторізацію, що означає реструктуралізацію територій, послаблює зв'язок між ідентичностями та їхніми територіями [8, с. 23], або, як їх називає соціолог та філософ індійського походження Арджун Аппадурі, етнопросторами. Глобалізація, на думку Кройцігера, нівелізує ідентичності та культурні розділи [8, с. 16].

З виникненням Європейського Союзу гаслом якого є *Єдність у різноманітності* (In varietate concordia) контрасти між культурами почали набирати нівелізачного характеру завдяки стиранню геополітичних кордонів і уподібнення Європи до американського *melting pot* (плавлений котел). Цей термін часто використовують для описання мультикультурної та мультиетнічної ситуації у Сполучених Штатах Америки, що з'явився на початку 20-го століття після великої імміграційної хвилі та одразу ж став його символом [10, с. 172] і, як здається, має всі ознаки стати європейським символом ХХІ століття.

Не дивлячись, на перший погляд, «привітну політику» Європейського Союзу, що толерує культурні розбіжності, проте не всі національні ідентичності є бажаними в межах Європи. У зв'язку з цим можемо говорити про європейську ідентичність, для якої, згідно з вищевказаним гаслом *Єдність у різноманітності*, така єдність є обмеженою не лише географічними кордонами, але і культурними розділами. Східна та південно-східна Європа, тобто країни Балканського півострову, довгий час перебували під впливом комуністичних ідей, тому і до сьогодні спостерігається протиставлення демократичного Заходу комуністичному Сходу [6, с. 75]. Вищезгаданий чеський соціолог Мілан Кройцігер у своїй книзі «Культура в період прискореної глобалізації» наголошує, що після розпаду біполярного світу в 1989 році, який спричинив культурні та суспільно-політичні зміни та реконфігурацію народних ідентичностей з'явилися нові можливості ідентифікації, що представляли нові форми інклюзії та ексклюзії у країнах Європи. Найбільше це позначилося на країнах так званої центральної Європи, котрі стали посередником між ідеями демократичної західної та комуністичної східної Європи [9, с. 73], які так і залишилися в антагоністичних стосунках.

Така бінарність мала вплив на розвиток європейської ідентичності, сенс котрої можемо пояснити з онтологічного погляду: в основі її філософії відображається вчення давньогрецького мислителя Платона, яке трансформувалося в ідею переваги ідеального європейського світу над приземленим неєвропейським [8, с. 26]. Європейська (західно- та центральноєвропейська) культура завжди себе декларувала як вершина цілосвітового духовного надбання, адже бере початок із культури стародавньої Греції та Риму, а решта культур, котрі спадають під іншу генетичну лінію, вважаються примітивними, чи навіть варварськими. Європейська культура та її духовна спадщина репрезентується як «висока», на відміну від «низької» культури неєвропейських народів. Таким чином, культура є важливим чинником для формування народної ідентичності. З огляду на вищенаведене, відомий американський соціолог Іммануїл Валлерстайн (Immanuel Wallerstein) реагує твердженням, що культура може як поєднувати людей (культура як набір спільних ознак), але водночас може бути засобом диференціації (культура як набір ознак, які протиставляються іншим ознакам) [8, с. 25]. Тому, як здається, одним зі завдань політики Європейського Союзу є втілення в життя ідеї пан'європеїзму та цілкової європеїзації, процес якої, як зазначає Мілан Кройцігер, розпочався з окресленням нових кордонів, які відділили європейців від тих, хто не виконував критерії бути європейцем [8, с. 15]. Така проблематика кореспондує з тематикою стратифікації на макроструктурному рівні. Адже Європа – це мультинародний та мультиетнічний конгломерат, це багаторівнева структура, де в кожній ланці складної ієрархічної системи відбувається поділ на народні чи етнічні прошарки, основу яких становлять «чужі ідентичності», які можемо охарактеризувати за допомогою методу заперечення. Тобто все те, що не схвалюється однією ідентичністю, як припустимо, не підлягає її нормам, не вписується в межі такого культурного блоку, сприймається як інородне, що часто призводить до взаємної соціальної ізоляції. Згодом така ізоляція стає родючою основою для розгалуженої системи упереджень, що часто має за наслідок дискримінацію за расовими, етнічними, мовними чи іншими ознаками. Щодо «чужих» ідентичностей у Європі склалася ціла система упереджень, які здебільшого є безпідставними, адже мають міфологічну основу чи суб'єктивний, некритичний підтекст. Наслідком несприйняття європейцями «чужих ідентичностей» є етноцид щодо євреїв, ромів та інших етносів [1, с. 694].

З геополітичного погляду до «чужих» спадають ті нації, що не мають власних держав і «паразитуєть» на європейському континенті. Такими є насамперед євреї, як найбільш численний народ неєвропейського походження. Єврейський елемент проступає всіма країнами Європи і має за собою багату історію. Проте в таких мовах, як чеська, польська чи словацька етнонім «єврей» не існує. Замість нього використовується етнонім жид (наприклад, пол. Żyd, чеськ. Žid, словац. Židia, хорв. Židovi чи болг. Жид), який одночасно має пейоративне значення. Нацистська практика фізичного знищення всіх неарійських елементів відкрито продемонструвала чужородність єврейського елементу, за що поплатилося життям близько шести мільйонів невинних людей.

Наступною «чужою» ідентичністю вважаються роми, або ж, як їх ще називають, цигани, котрі, на відміну від євреїв, належать до індоєвропейської родини разом із європейцями. Цей специфічний етнос, що також розширився по всіх країнах Європи, бере початок з індійського континенту, а етнонім означає «недоторкани», тобто такі, що не належать до жодної з наявних варн в Індії, що вважаються арійськими (arījah), тобто благородними [11, с. 10]. З традиційним для циган та неприпустимим для європейців кочівництвом Європа боролась заборонами та утворенням спеціальних поселень, гетто. Роми завжди фігурували в європейській підсвідомості як негативні персонажі. Для найменування соціальної антипатії щодо циган, основною причиною якої є атипове ставлення до роботи, недотримання суспільних обов'язків, прийнятих у тому чи іншому суспільстві, низький ступінь освіченості та, навпаки, високий – криміналу, існує термін

рофобія, що є особливою формою ксенофобії. Філософія циганської екзистенціальності «жити лише теперішнім моментом», яку можна назвати філософією безтурботності, суперечить європейській філософії безперервного руху вперед та гонінням за соціальним статусом. Роми і сьогодні залишаються самою дискримінованою меншиною в Європі.

З аксіологічного погляду «чужими» для європейців ідентичностями є такі, чії цінності не ототожнюються з загальноприйнятими європейськими. Важливу роль відіграє питання віросповідання, котре може бути вирішальним. Найчастіше проти себе постають християнство та іслам. Ісламолог чеського походження Лубош Кропачек (Luboš Kropáček) в одноіменній статті «Християнство та іслам: насилля, діалог та взаємність» [7, с. 85–96] говорить про те, що іслам на відміну від християнства є не лише вірою, але системою права, моралі та культурних цінностей, що є однією з причин різкої антипатії до ісламу з боку християнізованої Європи. Загострення протиріч можемо спостерігати на прикладі перманентних громадянських війн на Балканському півострові, де конфлікт двох релігій часто набирав екстремальних обертів. Оскільки роль каталізатора в загостренні протиріч між «людьми книги» (агл. ал-кітаб) та мусульманами найчастіше відіграє ісламський елемент, то саме він є загрозою для європейського континенту. Варто згадати Самуеля Гантінгтона (Samuel Huntington), відомого американського політолога, який у своїй книзі під назвою «Зіткнення цивілізацій» (The Clash of Civilizations) акцентував роль релігійних розділів, що можуть бути основними причинами міжнародних конфліктів, адже віросповідання розділяє людей сильніше, ніж етнічна приналежність. Релігія є одним із аспектів культурної диференціації. Як відомо, християнство та іслам із давніх-давен ведуть боротьбу за правовірність, підтвердженням якій є хрестові походи та війни «в ім'я Бога». Контраст між цінностями християнства та ісламу загострюється, наприклад, через різну інтерпретацію поняття «свобода». Видатний французький соціолог та засновник соціальної психології Гюстав Ле Бон у своїй найвагомішій праці «Психологія народів і мас» (Psychologie des foules) проголосив, що основним ворогом віри є інша віра.

Наступним критерієм несприйняття «чужих» ідентичностей є мова, яка є важливим компонентом кожного народу. Культуролог Кріс Баркер (Chris Barker) відзначає, що без мови важко було б порозуміти концепт ідентичності [4, с. 74]. Можемо стверджувати, що для того, щоб знищити націю, достатньо знищити її мову. Доказом такого твердження є ситуація лужицьких сербів (серболужичан), на яких багатовікова германізація та частково полонізація наклала своє смертельне клеймо, керуючись принципом «чия земля, того і мова», що його ввела в практику Велика французька революція [7, с. 13]. Таку ситуацію можемо означити за лінгвоцид. Історія знає багато прикладів, коли зникнення мови призводило до зникнення нації. Збереження культурних традицій, звичаїв та мови, успадкованих від предків, забезпечує довготривалість існування нації. Але, коли такі традиції не підтримуються нащадками, то це призводить до перейняття «чужих» традицій та асиміляції з «чужим» культурним елементом, наслідком якого може бути повне розщеплення однієї нації в іншій. Подібну проблематику спрацював сербський письменник Милорад Павич у своєму романі «Хозарський словник» (Хазарски речник. Роман-лексикон у 100.000 речі), який був написаний у складний для Сербії період, що знаходилась у складі Югославії. Головною ідеєю твору є така: якщо народ добровільно зречеться своїх цінностей та атрибутів, він буде приречений на зникнення. Адже національна ідентичність закладена на феномені подібності цінностей, які передаються від генерації до наступного покоління.

Співжиття різних етносів на одній території залежить від того, наскільки значним є розділ у культурно-соціальних цінностях, які більшою чи меншою мірою подібні в усіх країнах Європи, на відміну від решти світу. У зв'язку з цим соціолог Ярослав Крейчі (Jaroslav Krejčí) [7, с. 14] ставить до опозиції європейсько-американський Захід та європейсько-азійський Схід, який пояснює так: західна Європа розповсюджує свій вплив за допомогою ширення культури, тобто йдеться про культурну експансію, на відміну від експансії територіальної, як це можна бачити на прикладі Російської Федерації та країн Сходу, де війни за територію мають перманентний характер. Таким чином, Європа протиставляється Азії передусім із культурного погляду. Ісландський соціолог Йоган Пал Арнасон (Johann Pál Arnason) займається порівнянням цивілізацій. У своїй публікації під назвою «Цивілізаційний аналіз» (Civilizační analýza: Evropa a Asie opět na rozcestí) він намагається вирішити питання євроцентризму та розбіжностями між європейською та азійською культурами [5, с. 83–102].

Якщо питання розглядатимемо з погляду расової приналежності, то до «чужих» належать афроамериканці, щодо яких існує багато упереджень, головною причиною яких є тавро «рабів» із часів колонізації африканського континенту. Колір шкіри для національної ідентичності грає не останню роль, адже «аристократична білість» є характерною ознакою більшості європейців, для яких вона є запорукою переваги над неповноцінними темношкірими народами. Такі упередження, як неодноразово це демонструвала історична практика, стають причиною расової ненависті, що призводить до виникнення конфліктів та загострення проблем на міжнародному рівні.

Адже, не дивлячись на те, що живемо у XXI столітті, люди ще не досягли вершин гуманізму у ставленні одне до одного, а проблеми існування контрастних за своєю природою суспільств на одній території досі чекають на вирішення. Всесвітньо відомий німецький соціолог польського походження Ульріх Бек (Ulrich

Beck) переконаний, що у світі глобальної небезпеки традиційний дуалізм «ми» та «чужі», «народний» та «міжнародний» є обскурантивним [8, с. 54]. Для запобігання конфліктів учений пропонує теорію космополітизму, основою якого являється інклюзивний принцип. Цей принцип закладений на космополітичній емпатії та здібності навзаєм приймати протилежні цінності, адже локальні та глобальні принципи пов'язані між собою [8, с. 54]. Таку теорію можемо означити за антиксенофобну. Це дає надію на реалізацію міжкультурного діалогу в межах не лише європейського континенту, але й усього світу. Адже кожен конфлікт у мікроструктурі є зародком макроструктурного конфлікту. Мілан Кройцігер пропонує «транскультурний полілог», в основі якого буде відсутньою дихотомія «ми» та «інші», оскільки інші стануть частиною нас самих і нашого світу в результаті так званої мінімальної універсальності [8, с. 64]. Ганс Герберт Кеглер пропонує для вирішення проблеми інтеркультурний полілог. Проте перешкодою для нього може бути європоцентризм [8, с. 56].

Література:

1. Майборода О. Етноцид / О. Майборода, Л. Шкляр // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К. : Вид-ва : «Генеза», «Довіра», 1996 р. – 694 с.
2. Степико М. Т. Українська ідентичність : феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с. ISBN 978-966-554-156-1.
3. Appadurai A. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization* / A. Appadurai. – Minneapolis, 1996.
4. Barker Chris. *Slovník kulturních studií* / Chris Barker. – Praha : Portál, 2006. ISBN 80-7367-099-2.
5. Johann P. Arnason. *Civilizační analýza: Evropa a Asie opět na rozcestí* / P. Johann. – Praha : Filosofia, 2009. ISBN 978-80-7007-307-0.
6. Kraus Wolfgang. *Kultura a moc: proměna přání* / Wolfgang Kraus. – Olomouc : Votobia, 1993. Documenta. ISBN 80-85619-43-1.
7. Krejčí Jaroslav, ed. *Kontrastní hodnoty a multikulturní společnost: sborník z mezinárodní konference: 19. až 22. září 2001 v Praze* / Jaroslav Krejčí. – Praha : Filosofia, 2002. ISBN 80-7007-162-1.
8. Kreuzzieger Milan. *Kultura v době zrychlené globalizace: studie k transkulturnímu obratu* / Milan Kreuzzieger. – Praha : Filosofia, 2012. ISBN 978-80-7007-389-6.
9. Leontiyeva Yana. *Menšinová problematika v ČR: komunitní život a reprezentace kolektivních zájmů: (Slováci, Ukrajinci, Vietnamci a Romové)* / Yana Leontiyeva. – Praha : Sociologický ústav AV ČR, 2006. ISBN 80-7330-098-2.
10. Mann A. *Immigrants in American Life* / A. Mann // *Selected Readings*. – Boston: Houghton Mifflin, 1973. – C. 172. – ISBN 0395170117.
11. Nečas Ctibor. *Romové v České republice včera a dnes. 5. dopl. vyd.* / Ctibor Nečas–Olomouc : Univerzita Palackého, 2002. ISBN 80-244-0497-4.